

פרק 1

מבוא

היהדות, כפי שנתפסה במהלך ההיסטוריה, הייתה חבילה זהותית אחת, שמרכיביה השונים – דת, לאום, חברה ותרבות – אחוזים זה בזה לכאורה לבלי הפרד. לו נשאלו יהודי הדורות בדבר מהות יהדותם יש להניח כי המרכיב הדתי היה מקבל מקום של בכורה בתשובותיהם, וזאת בין שמדובר בחיים בצלו של מקדש או בחורבנו, בקיום ריבוני או בתנאי שיעבוד, בתור זהב או בעת ניוון, באירופה, באפריקה או באסיה. והנה, במאתיים השנים האחרונות לערך, החל בסופה של המאה השמונה עשרה, נתפרדה החבילה הזהותית. מכאן והלאה חלק הארי של היהודים המעוניינים בשימור זהותם היהודית מדגישים את הלאום, את החברה ואת התרבות, אך אינם מייחסים חשיבות למרכיב הדתי-הלכתי. בניגוד לפורשים מדרכה של ההלכה בדורות עברו, שבדרך כלל התרחקותם מהדת סימנה את רצונם להתפשט מזהותם היהודית הכוללת, המוני היהודים שבוחרים בדורות האחרונים באורח חיים חופשי ממחויבות הלכתית – ה"חילונים" – אוחזים בזהות יהודית מלאה ובלתי מתפשרת. היהדות הלא דתית היא, עבור רבים, סיבת הקיום; עניין שעליו הם מוכנים למסור את נפשם.

ההלכה לדורותיה עסקה רבות בהיבטים שונים של קיום יהודי של מי שאינם שומרי מצוות. כאלף שנות פסיקה הניבו יבול מרשים של כללים הלכתיים מפורטים שעל פיהם יש לשפוט את מי שסטה מדרך הדת. חכמים טבעו מטבעות לשון, צרו תבניות מחשבה ועיצבו קטגוריות משפטיות, העולות יחדיו כדי מבוך רב-ממדים של התייחסויות דתיות כלפי יהודי שחי את חייו שלא על פי הנורמה הדתית או אף מחוץ למתחם הדתי. ואולם המאמץ האינטלקטואלי והתרבותי האדיר הזה נוצר ברובו בטרם נודעה התופעה החדשה של זהות יהודית נעדרת דת או חסרת מחויבות כלפי הדת. כידוע, התקופה הפורמטיבית של ההלכה ומועד חתימת הקודים המרכזיים המסכמים את ההלכה עבור דורנו אנו קדמו למאה השמונה עשרה.

ההלכה שמרנית. זהו אפיון שכיח של כל שיטת משפט; קל וחומר של שיטת משפט דתית, דוגמת ההלכה, שאין לה רשות מחוקקת פעילה ואין לה תחולה מחייבת, מנקודת הראות האזרחית, בשום טריטוריה או מסגרת מדינית. עקב כך, ועל אף תכונות הגמישות הקיימות והטובעות בהלכה, היא מתקשה להגיב במהירות לשינויים שבמציאות. תופעה זו בולטת ביתר שאת באשר ליחסה של ההלכה אל החילוני, בן התקופה. המהירות שבה פשטו החילוניות והמרכזיות שלה בחיים היהודיים קלעה את פוסקי ההלכה בדורות האחרונים לעמדת התחבטות קשה. הללו פנו בדרך כלל אל הדיון ההלכתי הקדום, על אף הפער הניכר והיסודי במגוון מישורים, שבין הסוטה הקלסי מדרך ההלכה לבין החילוני המודרני. השמרנות ההלכתית והמחויבות לתקדים בשיטת המשפט ההלכתית חייבו את הפוסקים "לצוד" את התופעה החדשה במכשירים משפטיים שנועדו במקורם להסדיר תופעה שונה במהותה.

מילות פתיחה אלו מציירות בקווים גסים את הרקע הפנים-הלכתי לדיסוננס ההכרתי החרף המרחף – כאן ועכשיו – מעל יחסם של הדתיים אל החילונים: מצד אחד, בחיי יום-יום, חלק גדול משומרי ההלכה בדורנו רואים ביהודי החילוני אדם נורמטיבי, יהודי מלא, שותף לגורל היהודי, בן ברית ואח. מצד אחר, בחיים הדתיים (הן המשפטיים-הלכתיים והן הרעיוניים-השקפתיים), כמעט כל שומרי המצוות האורתודוקסים, דתיים כחרדים, מסווגים את היהודי החילוני אל תוך קטגוריות הלכתיות קלסיות העוסקות בסוטה מתורה ומצוות: החילוני הוא "אפיקורוס", "מומר", "משומד", "רשע" או, למצער, "תינוק שנשבה". מנקודת המבט הפנים-דתית, המציאות כולה – השכן הנחמד, הסופר הנערץ, המפקד המסור, הנערה החיננית או הרופאה מצילת הנפשות – אמורה הייתה להיות מאוכלסת בדמויות מאיימות ושליליות, ששומה על הדתי לשפטן בחומרה רבה (שפרטיה ינותחו בהמשך).

זאת ועוד: החילוני אינו רק איש פרטי, הוא גם שחקן מרכזי בזירה הציבורית. החילונים נושאים בעיקר הנטל של הפעלת רשויות המדינה, מוסדותיה וסמכויותיה. חילונים מהווים את קבוצת הרוב בבית המחוקקים, בבית המשפט, ברשות המבצעת, בתקשורת ובצבא. ממילא ברור שיחסם של הדתיים אל המדינה ואל המוסדות הפועלים במסגרתה וברשות הרבים מושפע מיחסם אל החילונים. אם חילוני פרטי הוא בגדר "רשע", קל לייחס תכונת רשעות גם לראש

ממשלה או לשופט בית המשפט העליון, שעמדותיהם אינן מקובלות על רבים בציבור הדתי. הדיסוננס הפרטי מתגלגל לכדי דיסוננס כלפי עצם הריבונות, סמליה ופעולותיה.

ניתן לחיות – גם אם באי־נוחות – במצב של דיסוננס הכרתי. בני אדם יודעים למדר את תחושותיהם כהגנה מפני מציאות קשה. אנו מפתחים יחס מורכב של אהבה־שנאה בהקשרים רבים, למרות היעדר העקיבות ועל אף הקושי האימנטי הכרוך בכך. ואולם הדיסוננס הוא בבחינת הר געש שבלבו גועשת לבה מורתחת. ביום־יום, ההר כובש אל תוכו את האנרגיה ההרסנית העצורה בו. ואולם רק פתי יבנה את ביתו על מורדות ההר, שהרי לאנרגיה המצטברת, פרי הדיסוננס הקוגניטיבי, אין מוצא מלבד התפרצות הרסנית, אשר תעיף את כיפת ההר על ראשי יושביו.

הסימנים מלמדים על הצטברותם של קשיים גוברים והולכים מצד החברה הדתית ביחסה אל החברה החילונית בישראל. הלחצים מתעצמים, נקודות החיכוך לוחצות, המתחים מתעבים. החזיתות מתרבות: דת ומדינה, הלכה ומשפט, משיחיות ומציאות, ארץ מובטחת וארץ אפשרית, רבנות וריבונות, הסתגרות והשתלבות, יהדות וישראליות, ייחוד מול שוויון, תאוקרטיה ודמוקרטיה. הסיפור הדתי, על כוליותו, מבקש לפרוץ לרשות הרבים הישראלית ולהנהיג אותה. ואולם זו תפוסה כבר על ידי הסיפור החילוני, בגרסאותיו השונות: ציוניות, ליברליות, דמוקרטיות ואחרות. השאיפות הסותרות, ההולכות ונחשפות, עלולות להתניע התפרצות, שאת משמעויותיה ואת השלכותיה קשה לשער מראש.

ברברים שלהלן תידון סוגיית הסטטוס ההלכתי של היהודי החילוני. בשלושת הדורות האחרונים נכתב רבות בסוגיה זו, בין בפרקטיקה – במסגרת פסיקה הלכתית, ובין בתאוריה – במסגרת של מאמרים עיוניים. הכתיבה, רובה ככולה, היא פרטיקולרית ומקוטעת. היא מתמקדת באחד התחומים או המונחים שבסוגיית הסטטוס¹ או בכמה מהם. התמונה השלמה טרם נחשפה, ובכך יעסוק

1 דוגמה בולטת למיקוד במונח סטטוס מסוים היא חיבורם החשוב של צבי זוהר ואבי שגיא, מעגלי זהות יהודית בספרות ההלכתית, תל אביב: הקיבוץ המאוחד, תש"ס. חיבור זה מתמקד בחילוני העובר עֲבֵרַת חילול שבת בפרהסיה ומסרטט מנקודת המבט הזו את מעגלי הזהות היהודית. המיקוד בעֲבֵרַה זו יש לו כמה יתרונות, אך הם באים במחיר לא פשוט: חילול שבת הוא עֲבֵרַה שזיקת ההקשר שלה היא דתית־פולחנית

חיבור זה. אנו נעיין, באורח שיטתי, בהתפתחות השיח ההלכתי, ההיסטורי והעכשווי, במגוון תחומים ומונחים משפטיים מרכזיים שבהם נידון עובר העברה. ממצאינו יסרטטו יחס הלכתי מורכב כלפי החילוני, שאינו עולה בקנה אחד עם האינטואיציה ההלכתית הרווחת כיום בקרב הציבור הדתי והחרדי.

חיבורנו מצביע על אפשרות פרשנית של השיח ההלכתי הקלסי לגבי חילוני שיש בה פוטנציאל להקלת המתחים במישורים הפרטי והציבורי כאחד. נבקש להראות כי בניגוד למקובל, קריאה זהירה של ההקשרים הנושאים שבהם נקבעו ההגדרות ההלכתיות הקשות שנהוג לייחס לחילוני מלמדת כי המרווח המעשי והאידיאולוגי לקבלת החילוני על ידי הדתי נרחב יותר מהצפוי. נגלה שמסורת ההלכה מבחינה בין היחס הראוי לחילוני בהקשר הדתי-פולחני לבין מעמדו של החילוני בשתי זיקות הקשר אחרות: ההקשר הלאומי וההקשר החברתי. אותה תופעה – סטייה מדרך המצווה – נשפטת על ידי ההלכה בדרגות חומרה שונות בהקשרים שונים. יתברר כי הגינוי ההלכתי הנוקשה של החילוני שמור בעיקר למישור הדתי: ליחסים בין אדם לבין קונו. מנגד, במישור הלאומי, ולפרקים אף במישור החברתי, ההלכה אינה שופטת את החילוני בחומרה אלא רואה בו שחקן לגיטימי מלא בחיים היהודיים.

אם קריאה הלכתית זו תוכח כנכונה, יש בה כדי להרים תרומה ניכרת לצמצום הדיסוננס ההכרתי של יחסם של הדתיים כלפי החילונים. התחושה הטבעית של שותפות הגורל שבין שתי הקבוצות, במישורי הקיום הלאומי והחברתי, תקבל אישור הלכתי אותנטי ותהפוך למשנה דתית סדורה. שתי הדמויות החילוניות הנשקפות לעיניים דתיות – ברחוב ובבית המדרש – תתלכדנה לדמות אחת. השרשת עמדה זו בשיח הדתי הפופולרי, המחשבתי והמשפטי עשויה לצמצם, משך הזמן, את פוטנציאל האיום של מלחמת דת ומלחמת תרבות בין שומרי מצוות לבין אחרים.

(למשל עבודה זרה. ראו, שם, עמ' 11-16), לפיכך הסנקציה המוטלת על מחלל השבת נוגעת בעיקר למעמדו כיחיד. בכך נבדלת עברה זו מעברות אחרות שזיקת ההקשר המרכזית שלהן היא לאומית-כללית או חברתית-קהילתית. לכן חיבורם של זוהר ושגיאי אינו מקיף התייחסויות הלכתיות למעגלי זהות בהקשרים לאומיים או חברתיים. ההבחנה ההלכתית באשר לתוצאת ההתנהגות העבריינית בכל אחד משלושת מישורי המשמעות הללו תעמוד במרכז הדיון בחיבור זה.

עם זאת חשוב לציין שעצם ההבדל המכריע בין אורח חיים דתי לבין אורח חיים חילוני לא יטושטש. כפי שנראה, במישור הדתי-פולחני ההלכה אינה נכונה לגלות סובלנות כלפי המפנים לה עורף. היינו, הדתי ימשיך לסווג את החילוני כחוטא, אך יימנע מלראות בכך גורם יחיד בעיצוב מערכת היחסים עם החילוני. יחסו של הדתי לחילוני, על פי הקריאה ההלכתית המוצעת, אמור להיות מורכב: מחבק ואוהב בכל מישורי המפגש בין השניים, אך מתברל ואף שופט בהקשר הדתי הישיר. לא למותר לציין שמנקודת הראות החילונית הגדרת החילוני כחוטא במישור הדתי-פולחני אין בה רבותא, שהרי החילוני מייחס חשיבות מועטה בלבד, אם בכלל, למישור זה.

המחקר מאורגן כך: בפרק 2 נסקור את תופעת החילוניות בעיניים דתיות כלליות. נגדיר אותה (2.1), נמפה את מגוון הדרכים שבהן מתייחס עולם המחשבה הדתית אליה (2.2) ונעמוד על חשיבותה של החילוניות מנקודת הראות הדתית (2.3). בפרק 3 נתמקד בבחינת החילוניות מנקודת ראותה של השפה ההלכתית. נבהיר מדוע בחרנו לענות על השאלה "מיהו חילוני?" דווקא באמצעות ניתוח משפטי-הלכתי (3.1), נציג את ההקשרים הטיפוסיים שבהם ניתן לאתר התייחסות הלכתית אל החילוני (3.2) ונבדוק את האפשרויות של השפה ההלכתית להתאים עצמה לטיפול בתופעה החדשה (3.3). פרק 4 יציג בקצרה את הטיעון המרכזי שאנו מעלים בדבר ההבחנה ההלכתית בין מערכות הקיום השונות באשר ליחס אל החילוני. שלושת הפרקים הבאים, המרכזיים בחיבור זה, יוכיחו את טענותינו תוך כדי ניתוח המקורות ההלכתיים כסדר הופעתם בהיסטוריה המשפטית היהודית: בפרק 5 ייבחן הממד הלאומי של עובר העברה שההלכה קובעת לגביה את הקטגוריות "ישראל, אף על פי שחטא, ישראל הוא" ו"בין כך ובין כך קרויים בנים". בפרק 6 יידון הממד החברתי של החוטא, אשר יתמקד בהבנת הקטגוריה של "רשע" – מי שסוטה מנורמות חברתיות מקובלות. בפרק 7 נעסוק בממד הדתי, שבהקשרו קובעת ההלכה את קטגוריות הסטטוס "אפיקורוס", "מומר", "משומד" ו"תינוק שנשבה". בפרק 8 נבדוק את שאלת מעמדו של חילוני שהוא איש ציבור. האם יש להתייחס אליו, מנקודת הראות ההלכתית, כנגזר מתכונותיו ומהתנהגותיו האישיות, או שמא על פי זהותו כאיש ציבור? אחרי שנדון בתופעה מתוך תיאור שורשיה ההיסטוריים (8.2), נציג את תבניות היסוד ההלכתיות שמציבות את הדרישות ההלכתיות המופנות כלפי

מיהו חילוני? קריאות הלכתיות

איש הציבור (8.3). נדון בהנמקות האפשריות לפסלותו (8.3), ומנגד נציג את ההנמקות האפשריות למתן לגיטימיות לאיש הציבור החילוני ולפעולתו (8.4). פרק 9 יסכם את ממצאינו.

טרם נפנה לחיבור עצמו אנו מבקשים להודות לפרופ' עמיחי רדזינר מן הפקולטה למשפטים באוניברסיטת בר-אילן. פרופ' רדזינר היה שותף לכתיבת טיוטות ראשונות של כמה מן הפרקים בחיבור זה.